

Juozo Senkaus liudijimas apie Raudonojo teroro muziejaus veiklą

Lietuvos atstovas Prancūzijoje dr. Stasys Antanas Bačkis, atstovas Didžiojoje Britanijoje ministras Bronius Kazys Balutis, buvęs Laikinosios vyriausybės vadovas Juozas Brazaitis-Ambrazevičius 1951 m. birželio–liepos mėn. susirašinėjo aiškindamiesi leidinyje „Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai“ paskelbtų dokumentų autentiškumo problemą. Tuo metu spaudai buvo rengiamas vienas rinktinis „Lietuvių archyvo“ tomas ir rūpėjo gauti kuo daugiau paaiškinimų apie Raudonojo teroro muziejaus, Lietuvos studijų biuro veiklą. Būtent šios įstaigos 1941–1944 m. buvo surinkusios daugiausia sovietų okupacijos baisumų liudijimų, taip pat autentiškų sovietinio saugumo dokumentų. Koks tų dokumentų likimas? Pagaliau kokia buvo vokiškų įstaigų įtaka muziejaus ir biuro veiklai, ar civilinė okupacinė valdžia siekė panaudoti sukauptus archyvus propagandiniams tikslais? Labai išsamius atsakymus savo laiške davė buvęs Studijų biuro direktorius 1941–1944 m. Juozas Senkus¹. 1951 m., motyvuodamas tuo, kad gali pakenkti Lietuvoje pasilikusiems savo giminėms ir pažįstamiems, jis atsisakė pareiškimą ar jo dalį viešai spausdinti. Tuo tarpu iš J. Senkaus liudijimo sužinome, kad jau 1941 m. birželio 23 d. visi NKVD išlikę dokumentai, be sunaikintų agentūrinio

skyriaus bylų, pateko į kpt. Jono Venclovos partizanų būrio rankas. Vėliau visa likviduojamų sovietinių įstaigų medžiaga buvo telkiama Kauno karo komendantūroje, o nuo 1941 m. liepos 9 d. – Laikinosios vyriausybės įsteigtame Raudonojo teroro muziejuje Kaune. Iki šiol plačiausiai naudojami dokumentai, tokie kaip Antano Sniečkaus sudarytas Lietuvos partijų vadovų likvidavimo planas, NKVD liaudies komisaro Aleksandro Guzevičiaus įsakymas ir kt., buvo saugomi minėtame muziejuje. J. Senkus kategoriškai neigė nacių okupacinės valdžios įtaką muziejaus veiklai, bet pripažino, kad panaikinus Laikinosios vyriausybės įstaigas Raudonojo teroro muziejui leista toliau veikti. Jo žodžiais tariant, tik generalinio komisaro pavaduotojas K. Nabersbergas, cenzūravęs parodą, iškėlė vienintelį pageidavimą, kad joje būtų pavaizduotas ir vokiečių kariuomenės žygis per Lietuvą Vokietijos–SSRS karo pradžioje. Galimas daiktas, ir okupacinė valdžia manė, jog Raudonojo teroro muziejus yra naudingas, nes savo autentiškais faktais ir dokumentais apie komunistinės valdžios vykdytą terorą galėjo užpildyti taip trūkstamą tikrovės ir autentiškumo nišą nacių propagandos Ostlande (neretai anti-žydiškos) schemoje. Pagaliau daug pasako vien faktas, kad 1942 m. nuo sausio 26 d.

¹ Juozas Senkus – žurnalistas. Gimė 1911 m. 1930–1933 m. VDU studijavo istoriją. 1934–1940 m. – „Mūsų rytojaus“ ir „Ūkininko patarėjo“ redakcijų narys. 1941 m. Laikinosios vyriausybės paskirtas Spaudos valdybos viršininku. 1941–1944 m. buvo Studijų biuro direktoriumi. Pasitraukė į Vokietiją, 1947 m. emigravo į Didžiąją Britaniją. 1952–1953 m. bendradarbiavo su JAV kongresmenu Charles'u J. Kerstenu, šio vadovaujamai komisijai tyrinėjant Baltijos valstybių okupaciją. 1957 m. persikėlė į Kanadą.

iki spalio 14 d. Lietuvoje studijų biuras buvo surengęs Raudonojo teroro parodą, kuri vyko Kaune, Vilniuje, Telšiuose, Šiauliuose, Panevėžyje ir Ukmergėje; ją aplankė apie 500 tūkst. žmonių. Generalinis tarėjas gen. Petras Kubiliūnas 1941 m. rugsėjo 6 d. leido J. Senkui įsteigti Lietuvos studijų biurą, kuris būtų tiesiogiai pavaldus generaliniam tarėjui, o šiam biurui priklausytų ir Raudonojo teroro muziejus. Būtent Studijų biuras surinko 160 tūkst. pirmosios sovietų okupacijos dokumentų, kurie, kaip teigė J. Senkus, „buvo surinkti ir ištirti lietuvių, be jokios nacių okupacinės valdžios įtakos ar kontrolės“.

Idėją eksponuoti parodą užsienyje iškėlė Lietuvos pasiuntinybės Šveicarijoje patarėjas dr. Eduardas Turauskas. Įgyvendinti šią idėją per Antikominterno biurą patikėta Studijų biuro neoficialiam atstovui Berlyne Antanui Valiukėnui. Bendraujant su 1943 m. vasario 4 d. iš Berlyno į Kauną atvykusiais Užsienio reikalų ministerijos patarėju dr. Rosenfelde-riu ir Propagandos ministerijos direktoriumi

Vrangelliu buvo sutarta parodą surengti Berlyne, Romoje, Berne, Paryžiuje, Briuselyje ir Stokholme. Taip pat sutarta Raudonojo teroro parodą techniškai dubliuoti Berlyne; parengiamuosius darbus turėjo prižiūrėti parodos vedėjas rašytojas Petras Babickas² ir Raudonojo teroro muziejaus direktorius dailininkas Liudas Vilimas³. Originalų fotokopijos buvo gaminamos Vilniuje, lietuvių kriminalinės policijos laboratorijoje. Dokumentų originalus tikėtasi išsaugoti būsimajai Taikos konferencijai. Deja, Studijų biuro surinkti dokumentai pateko į sovietinių struktūrų rankas. 1988 m. dalį parodos ekspozicijos pavyko rasti Lietuvos centriniame archyve, kur tie dokumentai ir nuotraukos saugomi iki šiol.

Susirašinėjimas, liudijimas apie Raudonojo teroro muziejų ir Studijų biuro veiklą skelbiami pirmą kartą. Dokumentai surasti tarp Lietuvos pasiuntinybės Londone dokumentų, saugomų Lietuvos centriniame valstybės archyve.

² Petras Babickas – poetas, prozininkas, publicistas, vertėjas, fotografas, žurnalistas, dailininkas, kraštotyrininkas, redaktorius, kino operatorius, radijo laidų organizatorius, pedagogas, diplomatas, keliautojas. Gimė 1903 m. balandžio 29 d. Paskutiniaisiais gyvenimo metais gyveno nuširusiame namelyje portugalų Duki di Kašiaso mieste, toli nuo Rio de Žaneiro.

Antrojo pasaulinio karo metais dirbo Raudonojo teroro muziejuje. 1944 m. su didžiąja emigrantų banga buvo nublokštas į Vokietiją. Iš ten nuvyko į Italiją, kur, neturėdamas pinigų, gilinosi į menus ir kūrė eilėraščius. Vėliau pasiekė Braziliją, iš ten pasuko į Kanadą. 1950–1965 m. dirbo Lietuvos atstovybėje Rio de Žaneire sekretoriumi, kultūros ir spaudos atašė. 1965 m. Lietuvos atstovybė buvo uždaryta, P. Babickas iš darbo atleistas. Oficiali veikla tebuvo radijo valandėlės apie Lietuvą portugalų kalba, kurias jis vedė nuo 1958 m. ilgiau negu dešimtmetį. P. Babickas bendradarbiavo leidiniuose „Aidai“, „Draugas“ ir „Mūsų pastogė“. „Lietuvių enciklopedijai“ parengė straipsnių apie portugalų ir brazilų literatūras, vertė kitų poetų eiles. Mirė Brazilijoje 1991 m. rugpjūčio 27 d. vienišas, prasiskolinęs, apleistas. Palaidotas Rio de Žaneiro miesto „Catumbi“ kapinėse, lietuvių katalikų laidojimo vietoje „Mosoles“. 2006 m. birželio 9 d. jo palaikai perlaidoti Kaune, Petrašiūnų kapinėse, Lietuvos kultūros veikėjų panteone.

³ Liudas Vilimas – dailininkas tapytojas. Gimė 1912 m. rugsėjo 15 d. Mažeikių valsčiuje. 1935 m. baigė Kauno meno mokyklą, 1938 m. studijavo Vienos dekoratyvinės dailės akademijoje. 1940 m. kartu su Juozu Miltiniu įsteigė Panevėžio dramos teatrą ir buvo pirmuoju teatro dailininku. 1941 m. dėstė Vilniaus dailės akademijoje, 1942 m. pabaigoje tapo Raudonojo teroro muziejaus direktoriumi. Nuo 1949 m. gyveno JAV. Dirbo vitrinų dekoravimo srityje. Sukūrė knygų iliustracijų, tapybos darbų, spektaklių dekoracijų. Mirė 1966 m. rugpjūčio 22 d. JAV.

Ponui dr. S. A. Bačkiui,
Lietuvos Atstovui
Paryžius, 8-e

1951.6.19

Dėl Jūsų laiško p. Jurgėlai Guzevičiaus fotokopijų reikalu.

Iš kur tie dokumentai? – teiravausi p. Prapuolenio, kuris tada buvo geriau negu kas kitas informuotas, kaip sukilimo vadas. Jis tvirtina, kad dokumentai buvo rasti saugumo rūmuose, kurių bėgdami enkavedistai nespėjo sudeginti (nors rūmai ir buvo padegti viduje bedeginant popierius). Dokumentai turėjo patekti į lietuvių rankas, nes rūmai buvo paimti lietuvių ir vokiečiai ilgai nebuvo patys saugumo į savo rankas perėmę. Dokumentai buvo paskui perduoti vadinamam raudonojo teroro muziejui, kuriam vadovavo p. J. Senkus.

Iš kur galimas vokiškas užrašas? – Vokiečiai rengė antikominternines parodas Europoje. Žinau bent Belgijoje ir Čekoslovakijoje. Man rodos, kad jie gabeno dokumentus ir iš Lietuvos į tas parodas. Tai galėtų pasakyti p. Senkus. Tada ir galėjo uždėti vokišką parašą ant dokumento.

Neprileidžiu vokiškos falsifikacijos dėl dviejų priežasčių. Viena, jei jie būtų falsifikavę, tai tikriausiai vokiškų užrašų ar viso kito, kas falsifikatą galėtų išduoti, nebūtų dėję. Antra, karo pradžioje jie nebuvo tokia propaganda, taigi ir falsifikatais, suinteresuoti, nes tikėjosi ir be to jau karą laimėti.

Prašau priimti mano pagarbos pareiškimą.

J. Brazaitis

Nuorašas – Min. B. K. Balučiui ir p. J. Senkui

Nuorašas

Ponui B. K. Balučiui,
Lietuvos Ministeriui
Londonas

Leicester, 1951 m. liepos 4 d.

Į Jūsų š. m. birželio mėn. 25 d. laišką.

Apie pirmosios sovietų okupacijos dokumentų patekimą į lietuvių rankas turiu garbės Tamstai patiekti šį parodymą, iš kurio matysite visą, nors labai glaustai atpasakotą, reikalo eigą ir tų dokumentų autentiškumo vertę.

1. Prasidėjus 1941 m. birželio 23 d. lietuvių ginkluotam sukilimui, lietuviai partizanai Kaune užėmė administracijos įstaigas, jų tarpe ir LTSR Valstybės saugumo Liaudies komisariatą, t. y. NKVD įstaigos centrą. Šioje įstaigoje tuojau įsikūrė 29 partizanų būrys, vadovaujamas kapitono Jono Venclovo, vėliau – žemės ūkio viceministerio Laikinojoje Vyriausybėje. Sukilimo įkarštyje tuose pačiuose rūmuose pradėjo atsikurti ir Lietuvos valstybės saugumo

departamentas, kurio laikinoju direktoriumi tada buvo dipl[omuotas] Teisininkas Jonas Dainauskas. Visi NKVD centre išlikę dokumentai sukilimo eigoje pateko į atsikuriančių Lietuvos valstybės saugumo organų rankas.

2. Tiek NKVD, tiek ir kitų bolševikinių įstaigų pareigūnų pasitraukimas iš Kauno buvo labai skubus ir netvarkingas. Tik NKVD centro įstaigoje buvo šiek tiek sunaikinta dokumentų, bet ir tai tik agentūrinio skyriaus, o kitose įstaigose dokumentai rasti tvarkoje. Kadangi administracijos įstaigos atsidūrė partizanų ir laikinosios Vyriausybės rankose, tai savaime aišku, jog ir visi ten buvę bolševikmečio dokumentai buvo jų žinioje.

3. Sukilimo Štabe ir sukilimo antrą dieną pasikeitusioje Kauno karo Komendantūroje buvo įsteigtas spaudos skyrius, kurio viršininku teko man būti. Mano kompetencija buvo išplėsta ligi pulko vado teisių karo metu. Be kitko, buvau įgaliotas likviduoti Lietuvos Komunistų partiją, kitas komunistines organizacijas, bolševikų spaudos, propagandos ir informacijų įstaigas, o nelikviduotinas įstaigas, kaip Valstybės radiofonai, telegramų agentūra „Elta“ ir kitas, atitinkamai pertvarkyti. Likvidacija ir pertvarkymas ėjo birželio 24–27 dienomis. Mano paskirtos komisijos likvidavimo metu rado daug bolševikmečio dokumentų ir fotografijų, kurios buvo sugabentos į Kauno Karo Komendantūrą. Mums nepavyko paimti tik „Tiesos“ redakcijos ir Sovietų Sąjungos pasiuntinybės dokumentų, nes tose įstaigose jau šeimininkavo vokiečių karo žvalgyba. Į kitas administracijos ir visuomenines įstaigas tuo metu vokiečiai dar nebuvo kojų įkėlę.

4. Norėdami užkirsti galimumą, kad rasti dokumentai kieno nors per nesusipratimą, o gal ir piktą valią, nebūtų naikinami, išleidau įsakymą, kuriuo Vyriausybės vardu įpareigojau visų įstaigų viršininkus dokumentus saugoti ir pagrąsinau teismu kiekvienam, kuris juos naikins arba kurstys naikinti. To įsakymo pasėkoje į Kauno Karo Komendantūrą privatūs asmenys irgi ėmė nešti jų žinioje atsiradusius dokumentus, dažnai – nė nedidelės vertės.

5. Vokiečių fronto kariuomenė, žygiuodama per Kauną, pradėjo užiminėti tuščias patalpas nakties pastoviams. Į kai kurias patalpas, anksčiau užimtas komunistinių įstaigų ir organizacijų, ėmė pretenduoti vokiečių Lauko Komendantūra. Prieš užleidžiant šias patalpas vokiečių kariuomenei, jose buvę bolševikmečio dokumentai buvo sugabenti į lietuvišką Kauno karo Komendantūrą.

6. Mano tiesioginėje ir netiesioginėje žinioje susikaupus tokiam dideliame skaičiui bolševikmečio dokumentų, iškilo reikalas juos išnagrinėti, sutvarkyti ir apsaugoti. Šiuo klausimu padariau pranešimą einančiam Ministerio pirmininko pareigas prof. J. Ambrazevičiui. Diskusijų metu buvo nusistatyta įsteigti specialią įstaigą [tirti] įvykdytas fizines žudynes Lietuvoje. Prof. J. Ambrazevičius mane įgaliojo tokią įstaigą suorganizuoti. Liepos mėn. 9 d. ją įsteigiau, pavadindamas „Raudonojo teroro muziejus“, kurio vedėju paskyriau žurnalistą Aleksandrą Merkelį. Raudonojo teroro muziejui ir buvo perduoti mano žinioje buvę bolševikmečio dokumentai, fotografijos, politinių kalinių bylos, sovietų teroro įrodymieji daiktai ir kt. Lygiagrečiai p. Merkelis buvo paskatintas pagrindinai ištirti Pravieniškių, Lankeliškių, Panevėžio, Rainių ir kitose vietose komunistų įvykdytas lietuvių žudynes, ką jis, veikdamas kartu su Valstybės prokuratūra, kriminaline policija ir teismo medicinos gydytojais, sėkmingai įvykdė.

7. Liepos 10 d. Laikinoji Vyriausybė įsteigė Kultūros darbo ir tautinio auklėjimo valdybą. Tai buvo beveik ministerijos rango įstaiga, kurios dispozicijoje, be eilės kitų kultūros, informacijos, spaudos, meno ir visuomeninių įstaigų, buvo ir raudonojo teroro muziejus. Šio muziejaus vadovybė, remdamasi laikinosios Vyriausybės patvarkymu, pradėjo periminėti bol-

ševikmečio dokumentus iš lietuviškų administracijos įstaigų, jų tarpe – ir iš valstybės saugumo departamento. Į Raudonojo teroro muziejaus rankas tada pateko ir tie svarbūs dokumentai, kaip A. Sniečkaus sudarytas Nepr[iklausomos] Lietuvos politinių partijų ir visuomeninių organizacijų vadovaujančiojo sąstato likvidacijos operatyvinis planas, LTSR vidaus reikalų liaudies komisaro A. Guzevičiaus įsakymas Nr. 0054, komisaro Serovo instrukcija apie lietuvių trėmimus į Sibirą ir kt.

8. Rugpjūčio mėn. 5 d. 12 val. Laikinoji Vyriausybė buvo vokiečių civilinės valdžios paleista, o tą pačią dieną 15 val. Okupacinė valdžia likvidavo Kultūros Darbo ir tautinio Auklėjimo valdybą. Tačiau Raudonojo teroro Muziejui buvo leista veikti, tik įsakyta iš ligšiolinių patalpų (Kultūros Darbo ir Tautinio Auklėjimo Valdybos centro būstinės) išsikelti. R. T., susipažinęs su uždaviniais ir varomu darbu, gen. Nagius priglaudė Karo Muziejuje ir netgi jis parūpino R. T. Muziejui kreditus, nors ir labai skurdžius. Vokiečiai į R. T. Muziejų nesikišo ir nebuvo net užėję į jo patalpas Kultūros Darbo ir tautinio Auklėjimo valdybos uždarymo ir šio muziejaus į karo Muziejų persikėlimo metu. Tokiu būdu R. T. Muziejuje išliko visi dokumentai pilnoje sudėtyje.

9. 1941 m. rugsėjo 1 d. [nuvykau] į Pirmojo generalinio tarėjo p. Kubiliūno įstaigą formaliai perduoti buv. Kultūros Darbo ir Tautinio Auklėjimo Valdybos uždarymo aktą. Kalbėjausi su tos įstaigos adjutantu B. Blavesčiūnu. Pasikalbėjimo metu kilo sumanymas išplėsti raudonojo teroro muziejaus darbą, nes vokiečiai jo veiklai kol kas netrukdo, todėl reikia išnaudoti progą. Taip kilo mintis įsteigti Lietuvos studijų Biurą (pavadinimą sugalvojome tyčia neaiškų, kad kuo mažiau okupacinei valdžiai kristų į akis). B. Blavesčiūnas pasiėmė misiją išgauti gen. Kubiliūno sutikimą raštu, nes tuo metu pirmasis generalinis tarėjas dar turėjo teisę paleisti, jo nuomone, nereikalingas lietuviškas įstaigas arba steigti reikalingas naujas. Rugsėjo 6 d. gavau gen. Kubiliūno laišką, kuriuo steigiamas Lietuvos studijų Biuras ir pageidaujamas mano sutikimas būti jo direktoriumi, kartu ir prašoma paruošti šios įstaigos statutas, etatai, sąmata. Laiške buvo pažymėta, kad į Lietuvos studijų biuro sudėtį įeina ir Raudonojo Teroro Muziejus, kurio vedėjas p. A. Merkelis, jei sutikčiau, būtų paskirtas vienu iš mano pavaduotojų. Man buvo aiški didelė šios įstaigos darbo reikšmė Lietuvos ateičiai, todėl į gen. Kubiliūno laišką atsakiau teigiamai. Atlikau paruošiamuosius darbus, sukomplektavau kadrą iš patyrusių spaudos darbininkų ir dokumentų tyrinėtojų, ir spalio 1 d. Lietuvos Studijų Biuras oficialiai pradėjo veikti kaip grynai lietuviška, atskiros žinybos teisėmis įstaiga, esanti tiesioginėje Pirmojo Generalinio Tarėjo žinioje. Tokia ji išliko ligi galo ir, nežiūrint kelių pasikėsinių iš vokiečių valdžios, netgi išvengė vokiškojo komisaro, ko paprastai negalėdavo išvengti kitos, nors ir mažesnės svarbos, įstaigos. Studijų biuras surinko apie 160 000 bolševikmečio dokumentų. Svarbiausieji jų buvo specialistų ištirti, nustatytas jų autentiškumas ir, tik radus juos tikrais, jie buvo skelbiami studijų Biuro leidinyje „Lietuvių Archyvas“. Dokumentai buvo išrenkami iš visų lietuviškų įstaigų visoje Lietuvos teritorijoje. Visą Studijų Biuro darbą varė tik lietuviai tiek centre, tiek provincijoje, dažnai pakeldami tiek okupacinės valdžios spaudimą, tiek Lietuvoje veikusių komunistinių agentų intrigas ir bjaurias paskalas, kurios ilgai lydėjo Studijų Biure dirbusius asmenis, prikeriant jiems bjauriausius epitetus, o kartkartėmis dar ir dabar tos bolševikų pagamintos paskalos prasiveržia netgi iš mūsų garbingų patriotų lūpų...

10. Visos lietuviškos įstaigos tiek Raudonojo Teroro muziejui, tiek vėliau studijų Biurui noriai atiduodavo bolševikmečio dokumentus. Čia turiu kategoriškai pabrėžti ir su pilna atsakomybe garbingai užtikrinti, jog visi mums žinomi bolševikų pirmosios okupacijos dokumentai

buvo surinkti ir ištirti lietuvių, be jokios nacių okupacinės valdžios įtakos ar kontrolės. Ilgą laiką vokiečiai tais dokumentais visiškai nesidomėjo, netgi ignoravo, kaip „mažos vertės“. Tie dokumentai perimti tiesioginiai iš lietuviškų įstaigų, todėl čia negali būti jokių kalbų apie vokiečių falsifikatus. Vokiečiai tų dokumentų originalų niekada negavo nė pauostyti. Šiuos dokumentus rinkusių ir tvarkiusių įstaigų – Raudonojo Teroro Muziejaus ir Studijų Biuro – kadras nuo pradžios ligi galo buvo grynai lietuviškas.

Iš kur atsirado vokiškas žodis „Anlage“ vienoje dokumento kopijoje?

Karo metu Lietuva buvo iš visų pusių izoliuota, ypač nuo Vakarų pasaulio ir neutraliųjų kraštų. Lietuviai, dirbą Lietuvoje, dažnai pasvajodavo apie reikalą įeiti į kontaktą su kitų šalių žmonėmis. Tam buvo ieškoma progų. 1942 m. nuo sausio 26 d. ligi spalio 14 d. Lietuvoje Studijų Biuras buvo suruošęs Raudonojo teroro Parodą, kuri vyko Kaune, Vilniuje, Telšiuose, Šiauliuose, Panevėžyje ir Ukmergėje. Parodą iš viso aplankė apie 500 000 žmonių. Joje paveikslais, fotografijomis, diagramomis ir dokumentais buvo atvaizduota pirmoji sovietų okupacija Lietuvoje. Vokiečiai šios lietuvių iniciatyvos netrukdė, cenzūra buvo tik Kaune ir tai beveik okupacijos pradžioje, atlikta pačiose parodos patalpose – Kultūros Muziejuje – prabėgomis, eksponatams jau esant ekspozicijoje, todėl vokiečių pareigūnai šen bei ten patikrino tik prabėgomis – paviršutiniškai. Parodoje, be kita ko, buvo išstatyti ir nuorašai notų, kuriomis Lietuvos pasiuntiniai Vašingtone, Londone, Romoje, Paryžiuje, Buenos Aires ir Berlyne protestavo akredituotoms vyriausybėms dėl Sovietų Rusijos agresijos prieš Lietuvą ir Liaudies Seimo nutarimo Lietuvą įjungti į SSSR. Atsimenu, jog Generalinio Komisarų pavaduotojas K. Nabersberg, cenzūravęs parodą, iškėlė tik vienintelį pageidavimą, kad joje būtų pavaizduotas ir vokiečių kariuomenės žygis per Lietuvą Vokietijos–SSSR karo pradžioje, nes, girdi, čia esąs platus lietuvių Sukilimo skyrius, ogi partizanai ne vieni Lietuvą išvadavę. Pareiškiau, jog sutikčiau jo pageidavimą įvykdyti, jei jis pateiktų duomenis apie vokiečių per Lietuvą žygiavusios kariuomenės dydį, žuvusių skaičių ir t. t., bet aš netikiu, kad vokiečių kariuomenės štabas tokius duomenis duos, nes tai karinė paslaptis. K. Nabersberg su tuo sutiko ir daugiau prie parodos jokių priekabių nebuvo. Taigi paroda išliko grynai lietuviška.

Raudonojo Teroro parodą lankydami lietuviai visuomenininkai politikai užsimindavo, jog būtų gera ją perkelti į užsienio kraštus. Šią mintį viename per p. A. Valiukėną man rašytame laiške kėlė ir mūsų Pasiuntinybės Šveicarijoje Patarėjas Dr. E. Turauskas. Mintis atrodė gera ir todėl vykdytina. Pradėjome zonduoti dirvą.

Studijų Biuras tuo laiku Berlyne neoficialiai turėjo savo atstovą p. A. Valiukėną. Jam buvo duotas uždavinys – pakišti šią mintį Antikominterno Biurui, kurio pagalba mes galbūt gausime leidimą Raudonojo teroro Parodą suruošti Berlyne, Romoje, Berne, Paryžiuje, Briuselyje ir Stokholme. Tuo pačiu metu šiuo reikalu aš įteikiau platų raštą generaliniam Komisarui Kaune. Pono A. Valiukėno iniciatyva Berlyne ir mano raštas, matyt, sudomino vokiečių centro valdžios įstaigas. 1943 m. vasario 4 d. iš Berlyno į Kauną atvyko Užsienių Reikalų Ministerijos patarėjas dr. Rosenfelder, Propagandos Ministerijos direktorius Vrangell. Su jais susitariau raudonojo teroro eksponatus perkelti į užsienio stambiuosius, aukščiau išvardintus centrus, bet iš lietuvių rankų nenorėjau paleisti tuos eksponatų egzempliorius, kurie buvo šios parodos ekspozicijoje Lietuvoje. Pavyko išvardintus berlyniškius vokiečių pareigūnus įtikinti, jog reikia

pagaminti naujus eksponatų egzempliorius, kurie galėtų, pasibaigus Raudonojo Teroro Parodai užsieniuose, būti Antikominterno Biuro depozite. Lietuvoje tuo metu buvo beveik neįmanoma gauti fotografinės medžiagos ir chemikalų, o viso to reikėtų labai daug šią parodą dubliuojant. Direktorius Bogojevlenskij pažadėjo reikalingą fotografinę medžiagą ir chemikalus parūpinti Berlyne, o mes apsiėmėme perdirbti diagramas. Buvo sutarta techniškai R. T. parodą dubliuoti Berlyne, kur buvo labai gerų laboratorijų ir tikrai modernių fotografijoms didinti aparatų.

Taip susitarus, netrukus komandiravau Raudonojo Teroro Parodos vedėją rašytoją Petrą Babicką į Berlyną, o Raudonojo Teroro Muziejaus direktorių dailininką Liudą Vilimą (jis buvo pakeitęs ankstesnį direktorių A. Merkelį, kuris, studijų Biurui 1942 m. lapkričio 1 d. iš Kauno keliantis į Vilnių, iš pareigų pasitraukė, norėdamas likti gyventi Kaune) – į Freiburgą/Unsruth, kur buvo įsikūręs Antikominterno Biuro užsienio skyrius. Šie pareigūnai Vokietijoje atliko R. T. parodos dubliavimo paruošiamuosius darbus.

Būsimai R. T. parodai užsienyje eksponatai studijų Biuro pareigūnų buvo rūpestingai atrinkti, ypač kreipiant dėmesį į 1918–1919 m. V. Mickevičiaus-Kapsuko ir gen. Baltušio-Žemaičio pastangas Lietuvoje įkurti komunistinę valdžią, tuometines Lietuvos laisvės kovas su raudonąja armija, 1940 m. SSSR pradėtą okupaciją ir Lietuvos sukilimą 1941 m.; nepriklausomos Lietuvos gyvenimas atsispindėjo gausiose diagramose ir Lietuvos etnografiniuose vaizduose. Pirmosios bolševikmečio okupacijos dokumentai buvo atiduoti tie, kurių Studijų Biuras turėjo po kelis egzempliorius, o kurių teturėjo tik originalus, tų buvo padaryti autorizuoti nuorašai arba fotokopijos, kurias darė Vilniuje lietuvių kriminalinės policijos laboratorija. Tačiau į vokiečių rankas nepateko nė vieno dokumento originalas, nes šie originalai buvo saugomi, kaip tada galvojome, būsimai taikos Konferencijai, kurioje Lietuvos delegacija galės jais disponuoti prieš sovietų delegacijos kėslus. Šioji mintis taip pat studijų Biuro vadovybę sulaikydavo ir nuo skelbimo „Lietuvos Archyve“ visos eilės kitų svarbių dokumentų, kaip SSSR Vyriausybės slapto įsakymo Gudijos karo apygardos viršininkui tankų kariuomenės gen. Pulk. Pavlovui „šiaurės vakarų sienų saugumo sumetimais“ kariška jėga okupuoti Pabaltijį, SSSR generalinio štabo pagamintus Pabaltijo žemėlapius, kuriais įsakyta naudotis būsimos karinės operacijos žygio metu ir t. t. Visų šių dokumentų datos buvo kur kas ankstesnės kaip 1940 m. birželio 15 d., bet čia jau kita istorija.

Kai būsimai R. T. parodai užsienyje mes buvome jau galutinai pasiruošę, antrą kartą komandiravau dail. L. Vilimą į Vokietiją 1944 m. balandžio 6 d. Jis vadovavo R. T. parodos dubliavimo darbui ir kartu nuvežė mūsų atrinktą tai parodai medžiagą. Turint galvoje, jog R. T. paroda turėjo vykti užsienyje, užrašai prie eksponatų buvo dedami vokiečių kalba ir kalba to krašto, kuriame paroda turėjo vykti. Tik čia tuo metu galėjo ant komisaro A. Guzevičiaus įsakymo nr. 0054 vokiečiai uždėti žodelį „Anlage“ (jis lietuviškai turi daug prasmų, bet čia reikia suprasti kaip žodį „priedas“). Bet vokiečiai teturėjo tik šio A. Guzevičiaus įsakymo nuorašą, nors ir pačių bolševikų 1940 metais pagamintą, nes į Studijų Biurą, be paties originalo, buvo patekę keli to svarbaus įsakymo nuorašai.

Savo rašte dr. S. Bačkiui prof. J. Ambrazevičius klaidingai rašo, jog raudonojo teroro parodą Belgijoje ir Čekoslovakijoje (pastarajame krašte ji nebuvo numatoma ruošti) organizavo vakariečiai. Ne! Mintis gimė lietuviuose, iniciatyva ir esminis organizacinis darbas buvo grynai lietuvių rankose. Anų dienų akimis žiūrint (ne kitaip reikėtų žiūrėti ir šiandien), tai buvo labai svarbus lietuviškas reikalas, kuriam Lietuvoje anuomet pritarė labai daug įžymių lietuvių veikėjų, netgi aktyvių antinacinės rezistencijos vadovaujančių figūrų. Su vokiečių

įstaigomis Berlyne buvau raštu susitaręs, jog šią parodą užsieniuose lydės ir lankytojams paaiškinimus duos lietuviai. Tuo tikslu buvau pradėjęs komplektuoti 10 asmenų kadrą, į kurį galvojau traukti ne eilinius žmonelius, bet vyrus, turinčius ryšių užsienyje ir ten turinčius rimtų asmeninių pažinčių. Jeigu nebūtų reikėję 1944 m. gegužės 4 d. man palikti studijų Biuro direktoriaus pareigų, neabejoju, jog tokia rimta ekipa būtų suorganizuota ir ji būtų atlikusi ne tik R. T. Parodos pareigūnų uždavinius... Tačiau vėlesni įvykiai nunešė ir pačios parodos organizavimą, nes teko atsidurti emigracijoje ir gyventi naujose sąlygose.

J. Senkus

Leicester, 1951 m. liepos mėn. 6 d.

Pone Ministeri,

Labai atsiprašau, kad ilgiau uždelsiau atsakyti į Jūsų birželio mėn. 25 d. laišką. Turėjau svarbią priežastį: birželio mėn. 26 d. fabrike mašina truputį „paglostė“ mano dešinę ranką, po ko aš daugiau kaip savaitę buvau likęs „neraštingas“. Dabar jau vėl rašau, nors ilgesnius laiškus parašyti man dar reikia kelių dienų. Ranka tebėra sutinusi, nors jau mažiau skauda, bet rašyti tegaliu tik pailsėdamas.

Savo parodyme negalėjau išvengti neiškišęs „aš“. Prašau į tai nepažiūrėti kaip į norą „keltis į puikybę“! Man iš tikrųjų teko atlikti vadovaujantį vaidmenį pirmosios sovietų okupacijos dokumentų surinkime ir apskritai tos okupacijos padarinių tyrinėjime. Dėl to ir dabar, neturėdamas savo veiksmų dokumentinių įrodymų, turiu liudyti tik atsiminimų forma, kuria vadovaujantis galiu liudyti tik tai, kas man asmeniškai neginčytinai žinoma. Reiškiu tamstai, Pone Ministeri, tikrą pagarbą ir siunčiu geriausius linkėjimus.

J. Senkus

Ponui B. K. Balučiui,
Lietuvos Ministeriui
Londone

Leicester, 1951 m. liepos 16 d.

Pone Ministeri,

Nuoširdus ačiū Tamstai už dėmesį į mano pranešimą apie slaptą NKVD dokumentų patekimą į lietuvių rankas ir už Jūsų sugestiją šį pranešimą išspausdinti „Lietuvių archyve“. Kartu man malonu, kad Tamsta šiuo mano raštu esate patenkintas. Deja, aš negaliu sutikti, kad šitas tekstas būtų skelbiamas viešai. Iš štai kodėl:

1. Atliekamu laiku rašau savo patyrimus iš vokiečių okupacijos dienų Lietuvoje. Šiame rašinyje yra liečiama visa eilė svarbių Lietuvai įvykių, iškeliant visą tiradą nedaug kam žinomų užkulisinių faktų, nušviečiamos jų atsiradimo priežastys bei aplinkybės.

2. Šiame dokumentinio pobūdžio rašinyje, be kita ko, liečiami ir visi tie reikalai, apie kuriuos rašiau Tamstai savo pranešime, tik žymiai detaliau. Jums mano atsiųstas tekstas yra tik konspektas, nors pagrindiniai faktai niekur nekeičiami ir jie negali būti niekad keičiami, bet detalės juos labai išryškina ir padaro svarbesnės reikšmės istorine medžiaga.

3. Mano rašomame tekste minima daug svarbių datų ir pavardžių (žinoma, jei asmenys yra pasitraukę iš Lietuvos). Pavardes rašau atvirai, nes žmonės daugumoje yra gyvi, todėl kiekvienas jų galės rašinį paskaityti. O tas mane įpareigoja būti visiškai objektyviu. Aš ir stengiuosi tą objektyvumą visame tekste sąžiningai išlaikyti.

4. Kai mano darbas bus galutinai baigtas, jį skelbsiu galbūt viešai, galbūt ir „Lietuvos Archyve“ savo pavarde, su pilnu atsakingumu, nes nematau jokios priežasties dangstyti anonimais. Kai Lietuvoje vadovavau studijų Biurui, daug kas tada nesuprato mano dirbamo darbo reikšmės Lietuvos ateičiai, atvirai sakau, buvau puolamas iš visų pusių: ir iš Maskvos agentų, ir iš vokiečių įstaigų, ir Lietuvos savivaldos ekstremistinio gaivalo (ypač voldemarininkų), ir gana dažnai – netgi antinacinės rezistencijos, nors į ją buvau ir pats įkišęs nagus. Reikėjo laikytis labai apdairiai, dirbti kantriai ir dantis sukandus pakelti visą tą akciją. Tada mano pavardė daug kur galėjo atrodyti „trefna“. Ji tokia yra ir dabar, ypač akyse tų, kuriems nemalonu, kad sudaryta pirmos sovietų okupacijos dokumentacija. Tačiau mano, kaip lietuvių, sąžinė yra rami. Be gėdos ir be išsisukinėjimo sakau, kad jei tie patys laikai grįžtų atgal, aš vėl ir anose sąlygose dirbčiau tą patį darbą, tik jau žymiai geriau, žymiai atsargiau, ir šiandien mes turėtume ne 4 „Lietuvių archyvų“ tomus, bet galbūt 12–15. Tai būtų pilnas pirmosios sovietų okupacijos dokumentų komplektas. Šiandien mums patiems nereikėtų įrodinėti anų dokumentų autentiškumo, nes jų originalai būtų mūsų rankose. Vilniaus Universiteto rektorius prof. M. Biržiška yra gyvas liudytojas tų mano didelių pastangų, kurias dariau Kaune 1944 m. liepos 5–7 dienomis, norėdamas studijų Biuro archyvą išgabenti iš Vilniaus į užsienį. Deja, dėl gen. Kubiliūno nerangumo ir jo, kaip vidaus reikalų generalinio tarėjo, pavaduotojo mjr. Pyragiaus lengvabūdiškumo tie archyvai liko Vilniuje ir pateko į sovietų rankas. Labai gaila pačių archyvų, bet tragiškiausias dalykas yra tas, kad kartu su jais sovietams pakliuvo ir beveik pilni 1941 m. Lietuvos sukilimo partizanų sąrašai.

5. Šitas tragiškas faktas verčia mane dažnai pergaltoti atsiminimų tekstą ir ypač gerai pagalvoti apie jų skelbimą viešumą. Teks dar pasitarti su rimtais politikos darbininkais, visų pirma, jei sutiksime, su Tamsta, nes, pažįstant sovietų okupacijos politiką, jie moka iš tokių tekstų sudaryti naują medžiagą prieš paskirus veikėjus arba prieš visą okupuotą kraštą. Žinau, jog prof. Ambrazevičius turi uždokumentuotą Laikinosios Vyriausybės laikotarpį, o gen. Raštikis yra parašęs net du toms atsiminimų, be kitko, ir dokumentuotą tekstą apie 1943 m. kovo mėn. 30 d. Kaune įvykusią Lietuvos Konferenciją, kurios ruošimo Komisijos pirmininku jis buvo. Bet dėl ko visa ta Komisija (Raštikis, gen. Nagius, prof. K. Šaulys, buv. finansų viceministeris..., Senkus) vos per plauką neatsidūrė vokiečių ypatingajame teisme arba koncentracijos stovykloje? Šiandien kiekvienam aišku, jog toji konferencija buvo lietuvių puikus politinis manevras, kurio rezultatas – Lietuva išvengė SS legiono arba kitų didesnių mobilizacijų. Bet šie jų raštai lig šiol neskelbiami ir, matyt, tam yra priežasčių.

6. Šios mano palaidos mintys galbūt sudarys kiek medžiagos Tamstai pergaltoti Jūsų pasiūlymą mano pranešimo šitą tekstą paskelbti „Lietuvos Archyve“. Iš viso netrukus tikiuosi būti Londone ir jei Tamsta, pone Ministeri, rasite valandėlę laisvesnio laiko, mielai sutikčiau su Jumis šia tema padiskutuoti ir to pokalbio metu galėčiau išdėstyti vieną kitą studijų Biuro

veiklos „istoriją“, kas labiau išryškintų mano – bent tuo tarpu – neigiamą nusistatymą į jūsų pasiūlymą. Ne dėl ko kito, bet tik dėl šiame laiške išvardintų ir dar neišvardintų priežasčių. Tikiu, jog Tamsta įvertinsite mano atsargumą ir man būsite atlaidus.

Su geriausiais Tamstai, Pone Ministeri, linkėjimais

J. Senkus

Mr. J. Senkus,
100, Warwick St.,
Leicester

1951 m. liepos 17 d.

Gerb. Tamsta,

Ačiū už š. m. 16 d. laišką ir už suteiktus jame paaiškinimus.

Savaime aišku, aš gerai suprantu Tamstos išdėstytus motyvus. Jeigu nesuprasčiau, būčiau ir neatsiklausinėjęs, nes tą padariau ne dėl pliko mandagumo.

Kai būsite Londone, man visuomet bus smagu, jeigu užeisite pasikalbėti. Prašyčiau tik mane iš anksto įspėti apie atvykimą, nes kartais gali pasitaikyti, kad atvykę nerastumėte mane namie.

Su geriausiais linkėjimais,

B. K. Balutis,
Lietuvos Ministeris

Dr. S. Bačkiui,
Paryžiuje

1951 m. liepos 19 d.

Malonus daktare,

Kiek laiko atgal tamstai pasiunčiau p. J. Senkaus platų pareiškimą apie užgriebtų NKVD dokumentų autentiškumą. Manau, Tamsta būsite tai gavę.

Jo prisiūsta medžiaga yra įdomi. Todėl ją perskaitęs aš buvau kreipėsis pas jį atsiklausdamas, ar jis nieko neturėtų prieš, jei tasai jo pareiškimas būtų viešai paskelbtas „Lietuvos archyve“.

Jis man dabar atsako, kad su tuo pasiūlymu jis dėl įvairių priežasčių bent kol kas sutikti negali ir kad tai yra vien trumpa jo dabar rašomų atsiminimų santrauka.

Todėl tenka jo noro paboti. Tamsta, žinoma, galite parodyti (teisingiau – atpasakoti) p. J. Senkaus pareiškimo turinį asmeniui, kuris abejojo mūsų naudojamų fotostato autentiškumu, bet nei tas pareiškimas, nei jo dalys negali būti viešai spausdinami, nes gali pakenkti p. J. Senkaus giminėms ir pažįstamiems, pasilikusiems Lietuvoje. Tas visai suprantama.

Jūsų
B. K. Balutis

Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 648, ap. 2, b. 122, l. 4–10. Nuorašai.